

CƏLVƏTİYYƏ TƏRİQƏTİNİN PİRİ ƏZİZ MAHMUD XUDAYİNİN İLAHİ EŞQƏ DAİR FİKİRLƏRİ

Nigar İSMAYILZADƏ,

*Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat
fakültəsinin Dillər kafedrasının türk dili
fənni üzrə dosenti, dekan müavini*

AÇAR SÖZLƏR: *türk təsəvvüf ədəbiyyatı, zühdi sufi ədəbiyyatı, cəlvətiyyə təriqəti,
ilahi eşq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *турецкая суфийская литература, аскетическая
суфийская литература, тарикат Джалватия,
божественная любовь.*

KEYWORDS: *Turkish sufi literature, ascetic sufi literature, jalwatiyya order, divine love.*

İnsanın dünya kirlərindən təmizlənərək ruhundan cahilliyi və qəfləti silib, onu gerçək təmizliyi ilə ortaya çıxaran yol təsəvvüf adlanır. Təsəvvüf İslam dünyasında sosial həyatla geniş ölçüdə birləşərək xalq kütlələri arasında böyük marağa səbəb olan iman, fikir, irfan və eşq hadisəsidir. Təsəvvüf insanın uca Allaha yönəlməsi, öz varlığını Haqqın varlığında yox etməsidir. Onun mövzusunun insanın nəfsi və ruhu ilə bağlı olan məsələlər təşkil edir [1, s. 4].

Türk dünyasında təsəvvüf cərəyanının inkişaf edib yayılması ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. İnsanın nəfsini tərbiyə etməsi, ilahi eşqdən nəсібini alması və vüsala çatması, eyni zamanda dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq kimi düşüncələr təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzudur.

Türklərin İslam dinini qəbul etdikdən sonra meydana gəldiyi ədəbiyyatı ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədir. Anadoludakı təsəvvüfün ilk ədəbləri Yəsəvinin dərvişləridir. Ümumiyyətlə təkkələrdə, dərgahlarda söylənən Haqq sözləri türk xalqını bir-birinə daha da sıx bağlamışdır. Təsəvvüf Mövlanə, Konəvi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş, Eşrefoğlu Ruminin əsərlərində bütün gözəlliyi ilə təsvir olunmuş, bu şairlərin yardımı ilə o, ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. Təsəvvüfdən bəhs edən dərvişlər həqiqət incilərini şeirlə dilə gətirmişlər. Bu mütəsəvvüflər üçün ədəbiyyat ilahi eşqi əks etdirmək üçün vasitə olmuşdur.

Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq hər şeydir, hər şey eşqdır. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatında mütləq həqiqət olan Allaha qovuşmağın eşq və ağıl olmaqla başlıca iki yolu vardır. Aşiq eşqi, zahid isə ağıl əks etdirir. Məqsədə çatdırın, lakin ən çətin olan eşq yoludur və daima ağılla mübarizədədir.

İlahi eşq mövzusu XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və ya təkkə poeziyasının güclənməsi ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XIX əsrlər divan ədəbiyyatında da ilahi eşq əsas

mövzunu təşkil etmiş, klassik ədəbiyyat bir növ eşq ədəbiyyatı durumuna gəlmişdir. Şeirlərdə səslənən meyxanə, saqi, qədəh, gül, bülbül, pərvanə kimi təsəvvüf terminləri şeirin estetik gözəlliyini təmin edən ünsürlər olmuşdur [2, s. 5].

XVI əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının zirvəsi sayılır. Bu əsrdə əruzla başlayan təkkə şeiri heca vəzninə də üstünlük vermişdir. Məsələn, camidə vəzlər verən Əziz Mahmud Xudayinin həm əruz, həm də heca vəznində yazdığı şeirlər axıcılığı və sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Təsəvvüf ədəbiyyatı XVI əsrdə heca vəzninin xəlvəti, cəlvəti, mövləvi, gülşəni şairlərinin də şeirləri ilə xeyli dərəcədə sadələşdi. Şairlər, əsasən heca vəzninə müraciət etməyə başladılar. Xüsusən də sufi şairlər özlərinin ilahi eşqdən bəhs edən şeirlərini əsasən xalqın anlayacağı dildə yazırdılar. Təsəvvüf ədəbiyyatının XVI əsrdəki təmsilçiləri Əziz Mahmud Xudayi, Vahib Ümmi, İbrahim Gülşəni, Üftadə və b. idi.

Bir çox qaynaqlarda cəlvətiyyə təriqətinin piri kimi təqdim edilən mütəsəvvüf şair, din adamı Əziz Mahmud Xudayi 1541-ci ildə Şərəflikoçhisar adlı yerdə anadan olmuşdur. Cəlvətiyyə təriqətinin qurucusu onun şeyxi Üftadə olsa da, Əziz Mahmud Xudayi təriqəti daha da inkişaf etdirmiş, onu şəriətə yaxınlaşdırmışdır. Bu səbəbdən də dərğahdan daha çox məsciddə vəzlər verdiyi və imamlıq etdiyi bilinir.

Əsl adı Mahmud olan Əziz Mahmud Xudayinin uşaqlıq dövrü Sivrihisarda keçmişdir. İlk təhsilini burada almış, sonra isə İstanbula getmişdir. Ayasofya mədrəsəsində oxumuş, təfsir, hədis, fiqh elmlərini öyrənmişdir. Xəlvətiliklə maraqlanmış, müəllimi Nazırzadə Ramazanla birlikdə Ədirnəyə, oradan da Misirə yollanmışdır. Misirdə xəlvətiyyə şeyxlərindən dərs almış və Bursaya qazı təyin olunmuşdur. Burada Üftadənin dərvişi olmuş, ondan feyz almış, sonra Sivrihisara, oradan da İstanbula getmişdir. Dərğahını İstanbulda qurmuş və 1628-ci ildə vəfat etmişdir.

Əziz Mahmud Xudayinin dərvişləri daha çox oxumuş insanlar, dövlət xadimləri, paşalar, vəzirlər və şeyxülislamlar idi. Hətta Osmanlı padşahları da ona böyük hörmət göstərirdilər.

Xudayinin bizə qədər gəlib çatan və iki dildə - ərəbcə və türkcə yazdığı əsərlərinin çoxunda insanları Yaradanın təkliyinə iman gətirməyə, birliyə, gözəl əxlaqa sahib olmağa dəvət etmişdir. Məsələn, o, şeiriyət baxımından gözəl olan bir şeirində də buna toxunur:

Buyruğun tut Rahmanın ,
Tevhide gel, tevhide!
Tazelensin imanın,
Tevhide gel, tevhide!

Yaban yerlere bakma,
Canın odlara yakma,
Her gördüğüne akma,
Tevhide gel, tevhide!

Masivadan gözün yum,

Ne umarsan Haktan um!
Gitsin gönülden hümmum,
Tevhide gel, tevhide!

Zahirde kalan kişi,
Güç etme asan işi!
Gider gayri teşvişi,
Tevhide gel, tevhide!

Şirki baştan savarsan,
Hak bilmeye iwersen!
Yaradını seversen,
Tevhide gel, tevhide!

Emri yerine getir,
Erkenden işi bitir!
Sıdk ile iman getir,
Tevhide gel, tevhide! [3, s. 438].

Dini əsərlərlə yanaşı, ərəbcə və türkcə təsəvvüfi əsərlər də yazan şairin divanı da vardır. Bunlar “Nefais-ül-mecalis”, “Tecelliyat”, “Divan-ı ilahiyat”, “Habbet-ül-muhabbe”, “Tarikatname”, “Cami-ul-fadail ve kami-ur-rezail” və s.-dir.

Neyleyim dünyayı,
Bana Allahım gerek.
Gerekmez masivayı,
Bana Allahım gerek.

Ehl-i dünya, dünyada,
Ehl-i ukba, ukbada.
Her biri bir sevdada,
Bana Allahım gerek.

Dertli dermanın ister,
Kullar sultanın ister.
Aşık cananın ister,
Bana Allahım gerek,

Şairə görə, xəstəyə dərman, qula sultan, aca yemək, çılpağa paltar, aşiqə canan lazım olduğu kimi, əhli-təsəvvüfə də Allah lazımdır.

Fani devlet gerekmez,
Türlü ziynet gerekmez.

Haksız cennət gerekmez,
Bana Allahım gerek.

Bülbül güle karşı zar,
Pervaneyi yakmış nar.
Her kulun bir derdi var,
Bana Allahım gerek.

Beyhude hevayı ko,
Hakkı bul, gör yahu.
Hüdainin sözü bu,
Bana Allahım gerek. [4, s. 185].

Təbii ki, Əziz Mahmud Xudayi təsəvvüf əhli olmaqla bərabər, həm də camilərdə imamlıq edən din adamı olmuşdur. Ona görə də onun ilahi eşq anlayışı hiss, həyəcan, coşqudan daha çox, şəriətə zidd olmayan anlayış daxilində verilmişdir. Şairə görə, Allah dünyanı yaratdıqdan sonra insanın ruhunu vücuda gətirmiş, sonra da bu bədəni eşq ilə canlandırmışdır. Xudayi burada eşqi dirilik, yəni can kimi təqdim edir. Onun “Eşq” rədifli qəzəli ilahi eşq anlayışının təcəssümü mahiyyətindədir.

Əhli-sünnə əqidəsinə bağlı olan Əzizi Mahmud Xudayi eşqi ağıldan, səmimiyyəti quru ibadətdən üstün tutmuşdur. Xudayinin eşq və ağıl haqqındakı qənaətlərini “Eşq” rədifli şeirlərində görmək mümkündür.

Ya Rabbena, ya Rabbena eyle bize i'ta-yı aşk

Çeksin bizi senden yana bu urve-i vüska-yı aşk [4, s. 97] mətlə ilə başlayan qəzəlində şair Allaha yalvararaq eşq istəyir, elə bir eşq ki, onu özünə çəkə bilsin, çünki ilahi eşq Allaha qovuşmanın tək yoludur. Aşıqın qazanacağı tək himmət ilahi eşqdır. İlahi eşq kimdə qərar tutsa, həmin insanı maddi varlığından uzaqlaşdırır, iradəsini, ağılı əlindən alar. Aşıq mənəvi məsafələri keçmək üçün ağıla deyil, eşqə möhtacdır. İlahi eşqin yolu əzablarla, çilələrlə doludur, ağıl isə əzabı, çiləni deyil, rahat həyatı axtarır. Belə ki, eşq bütün Yer üzünü, hətta göyləri örtər, eşqin simurq quşu da yuvasını orada qurar. Can maddi varlığın simvoludur, canı ovlamaq, yəni yox etmək, canın yerinə eşq yuvası tikmək ilahi eşqə tutulmaqdır. Can evinin yerini eşq alanda hər şey görünür, aşıqın eşqi bəlli olur. Necə ki, gülə aşıq olan bülbülün fəryadı, ah-vayı arşə qədər qalxır və bülbülün eşqi hər kəsə məlum olur, eşqə tutulan aşıqın də naləsi fələklərə qədər gedib çıxır, hər halından aşıq olduğu bilinir. Ancaq eşq sadəcə ah-nalə, fəryad, çilə deyil, həqiqi nəşə, sevinc, xoşbəxtlik, rahatlıq da eşqdədir, çünki kainat da eşq dəryasının dalğalanması ilə yaradılmışdır.

Kimde kim aşk ede karar,
Varlığını eyler nisar.
Komaz kişide ihtiyar,
Aklın alır sevda-yı aşk.

Aşkın ayan oldu ayan,
Doldu zemin ü asuman.
Canlarda yaptı aşıyan,
Sayd eyledi anka-yı aşk.

Çün aşk erişdi bülbüle,
Arz-ı niyaz etdi güle.
Afaka düşdü gulgule,
Faş oldu huy ü hay-ı aşk.

Aşk iledir şevk ü sürur,
Aşk iledir zevk ü huzur.
Bu kainat etdi zuhur,
Mevc urdu çün derya-yı aşk,
Eşq ilə yaranan dünyada hər şey əbədidir, gəncdir, hərəkətdədir, dinamikdir, hüzur içindədir.

Aşk ile zinde her melek,
Aşk ile devreder her felek.
Ayılmaya ta haşre dek,
Daim nuş ede sahba-yı aşk.

Budur yakin bil ki haber,
Koma vücudundan eser.
Pevaneye eyle nazar,
Can terkidir edna-yı aşk.

Şair burada deyir ki, ölməyən, diri olan, yaşlanmayan mələklərin sirri də eşqdədir, fələklər də eşq ilə dönürlər, eşq qədəhindən içən aşıq də qiyamətə qədər ayılıdır. Eşq bitərsə, fələklər dönməz, aşıq eşqdən ayılırsa, qiyamət qopar, dünyanın sonu olar. Təkkə şairlərində eşq şərabını içib ayılmamaq üçün niyaz etmək məhz bu düşüncəyə əsaslanır. Xudayı bir daha canı tərک etməyi eşqin qanunu kimi təqdim edir və pərvanəni buna misal göstərir. Əsl aşıq canı çox ucuza, yəni heç nə qarşılığında satıb, ölümü alandır. Ancaq bu ölüm onu eşq aləmində əbədi dirildəcəkdir.

Aşkın nola olsa ayan,
Çün aşk ü müşğ olmaz nihan.
Bir zerrece gelmez cihan,
Vasi dürür sahra-yı aşk.

Bulan fena ender fena,

Bulur Hudayi ol beka.
Kılmağa nefy-i masiva,
Fetva verir Monla-yı aşk. [5, s. 75].

Son dördlükdə Xudayi əvvəlki beytlərdə ifadə etdiyi eşqin gizli qala bilməyəcəyi fikrini bir daha vurğulayır. Çünki eşqin səhrası o qədər genişdir ki, dünya onun yanında bir zərrə qədər də deyil. Bu baxımdan eşq müftisi də aşıqlərə Allahdan başqa hər şeyi tərk etmək üçün fətva verir və bundan sonra fəna içində fəna olan aşıq də bəqaya çatur. Əziz Mahmud Xudayinin ilahi eşq anlayışı sonrakı şairlərə də təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sargut Cemalnur. Dinlə. Təsəvvüf söhbətləri. Bakı: 2014.
2. Göksu Mehmet Davut. 4. İstanbul Edebiyat Festivali 2012, Edebiyat ve tasavvuf. Panel Sunuları ve Tebliğler Kitabı. İstanbul: 2012.
3. Güzel Abdurrahman. Dini-tasavvufi türk edebiyatı. Ankara: Akçağ, 2006.
4. Aziz Mahmud Hüdayi (Hazırlayanlar M.Tatçı, M.Yıldız). Divan-ı ilahiyat. İstanbul: Üsküdar araştırmaları merkezi yayınları, 2005.
5. Tezeren Ziver. Aziz Mahmud Hüdayi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1987.

Нигяр Исмаилзаде

ВЗГЛЯДЫ ОСНОВОПОЛОЖНИКА ТАРИКАТА ДЖАЛВАТИЯ АЗИЗА МАХМУДА ХУДАИ В ОТНОШЕНИИ БОЖЕСТВЕННОЙ ЛЮБВИ

РЕЗЮМЕ

XVI век считается вершиной тюркской суфийской литературы. Суфийские поэты, начинавшие в том столетии с размера аруза, отдавали предпочтение и слоговому размеру. В XVI веке представителями литературы аскетического суфизма являлись Гюльшани, Уфтаде, Азиз Махмуд Худай и др. Азиз Махмуд Худай – суфийский поэт тариката Джалватия XVI столетия. До нас дошли суфийские произведения Худай на арабском и турецком языках. Согласно Худай, божественная любовь – единственный путь приближения к Аллаху. Для преодоления духовных расстояний влюбленный нуждается не в уме, а в любви. Все созданное в мире с любовью вечно и достойно преклонения. Понятие божественной любви Азиза Махмуда Худай оказало влияние и на творчество последующих поэтов.

Nigar Ismailzade

THE VIEWS OF AZIZ MAHMUD KHUDAI, THE PIR (SPIRITUAL GUIDE) POET OF JALWATIYYA ORDER

SUMMARY

The 16th century is the peak of Sufi literature. The poets of this period also strengthened the role of the syllabic meter in poetry, which was previously mostly prosody. The representatives of the 16th century Sufi ascetic literature were Gulshani, Uftada, Aziz Mahmud Khudai and others. Among them Aziz Mahmud Khudai that reached to us. According to Khudai, divine love is the only way of reaching God. The lover needs love instead of a fold in order to pass the spiritual levels. Anything that is surrounded by love in the world is eternal and in peace. Divine love in Khudai's mystical thought influenced later poets afterwards.